

लिच्छविकालीन श्रीराजविहारको स्थापना काल

-शङ्करमान राजवंशी

श्रीराजविहारको चर्चा

लिच्छविकालीन श्रीराजविहारको उल्लेख सर्व-प्रथम हाडिगाउँको संवत् ३२ को महासामन्त अंशुवर्माको अभिलेखमा भएको छ । त्यसमा भनेको छ—
“प्रजाहितार्थोद्यतशुद्ध चेतसां (शुवर्मणा) श्री कलहा भिमानीना कथम्पुजामे सुखिता भवेदिति प्रिय व्यवस्थेयम-कारि”

[प्रजाको हितमा लागेका शुद्ध मनसाय भएका श्री कलहाभिमानी अंशुवर्माले मेरा प्रजा कसरी सुखी होऊन् भनी यो प्रिय व्यवस्था गरियो ।]

प्रजा सुखी होऊन् भनी व्यवस्था गरिएको उक्त व्यवस्थामा विभिन्न मन्दिर, देवदेवी एवं विहारहरूको व्यवस्थाका लागि रकम छुट्याएको कुरा दिइएको छ । त्यसमा श्रीराजविहारका लागि भनी छुट्याइएको रकम ३ पुराण २ पण दिइएको छ । यस्तै ललितपुर यङ्गुवहाल टोल ताहागल्लीमा रहेको संवत् १०३ को नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा पनि श्रीराजविहारको उल्लेख आएको छ । त्यसमा भनेको छ—

“प्रणालीप्रमद्व्येतत्सीमपरि क्षिप्तेरिमन्नग्रहारे यदि कदाचिदार्य संघस्थाशक्यं कार्यमुत्पद्येत तदा परमासनं विचारणीयम्”

[कुलो ल्याइएको यस सीमा छुट्याइएको जग्गाको अग्रहारमा यदि केही गरी आर्यसंघले गर्न नसकिने काम परिआएमा त्यस बेला परमासनले विचार गर्नु ।]

यसरी कुलो धाराको लागि कुलो निर्माण गर्दा श्री राजविहारको सीमा क्षेत्रमा पर्ने अग्रहारको वर्णन दिइएको छ । त्यस वर्णनमा गोमिभूधन्वो प्रदेशमा वाग्मती नदीलाई लिएर सीमा क्षेत्रहरू बताउँदै गएको छ । सो यस्तो छ—

“चतुर्दिशार्यभिक्षुसङ्घायास्माभिरतिसृष्ट सीमाचास्य पूर्वोत्तरेण विहाराप्रणालीप्रमस्ततोदक्षिणमनुसृत्य गोमिभूधन्वोप्रदेशेवाग्मती नदी-नुसृत्य .. श्रीराज-विहारे इन्द्रमूलपेय पानीय मार्ग संघात (खातकस्तस्योत्तरपूर्वेण) (वृ) हन्मार्गस्य दक्षिण वाटिकाया दक्षिणात्पानु सारेण पूर्व दक्षिण-ञ्चानुसृत्य पथ स्ततो यावत्स्वल्प प्रणाली परिगे स्तुलनीपार्श्वोमार्गस्ततस्तमेव मार्गन्दक्षिणे-नानुसृत्य स एव विहार”

[चारै दिशाबाट आएर बसेका आर्य भिक्षु संघका लागि हामीले छोडिदिएको सीमा क्षेत्रको पूर्वोत्तरमा पर्ने विहारका कुलोको क्रम यस्तो छ । दक्षिणदेखि लिएर गोमि भूधन्वो प्रदेशमा वाग्मती नदीलाई लिएर बनाइएको श्रीराजविहार र इन्द्रमूलको पानीपोखरी, त्यसको

उत्तरपूर्व ठूलो बाटोको दक्षिण बगैँचा, त्यसै दक्षिणतिर-बाट ल्याइएको साना साना कुलाको पार्श्व (बगल) को बाटो, त्यही बाटोको दक्षिणतिरबाट लिएर आउँदा सीही विहार आइपुग्छ ।]

यसरी चारै दिशाबाट आएर बसेका आर्य भिक्षु-संघका लागि श्रीराजविहारको कुनोको व्यवस्था गरी छोडिदिएको सीमा क्षेत्रमा पर्ने बाटा बगैँचा साना कुलोको वर्णन यहाँ बताइएको छ । आर्य भिक्षु संघ बस्ने विहार भएको श्रीराजविहार ठूलो तथा प्रसिद्ध बौद्ध विहार रहेछ भन्ने स्पष्ट थाहा हुन्छ । यो बौद्ध विहार कहाँ थियो भन्ने कुरा यस अभिलेखबाट चाहिँ यकिन हुँदैन । यसको यकिन अर्को अभिलेखबाट भएको छ ।

श्रीराजविहार रहेको ठाउँ

हाल प्राप्त गोकर्ण बालुवा गाउँ वडा नं. ७ महाकालस्थानमा रहेको अंशुवर्माको सवत् ५३६ को अभिलेखले श्रीराजविहार रहेको ठाउँ यकिन हुनआएको छ । यो अभिलेख रोलम्बा भाग १० को नं. १ मा यथामसुन्दर राजवशीद्वारा प्रकाशित भएको छ । त्यस अभिलेखमा भनेको छ—

“स्वस्ति कैलासकूट भवनाच्छ्री महासामन्ताङ्गुवर्ममा कुशली अहिदु कोट्टग्राम निवासिनः कुटुम्बिनो यथा प्रधानङ्कुशल माभास्यसमाज्ञापयति विदितमस्तु वोस्माभिरमङ्गामङ्ग कृत सीम निर्णयः स्वकारितक श्रीराजविहारिचतुर्दिशान्य भिक्षु सङ्घाये प्रतिपाद्य तदाज्ञा सम्पादेन परितुष्टयैत्र मल्लकर प्रतिबद्ध कुटुम्बिनो निव-सन्ति तेषाम्मल्ल करापह्लासेन वः प्रसादः कृतः”

[स्वस्ति कैलासकूट भवनबाट श्रीमहासामन्ताङ्गुवर्माले अहिदु कोट्टग्राम निवासी परिवारहरूलाई प्रधानदेखि लिएर कुशल सोधेर आज्ञा हुन्छ । तपाईंहरूलाई थाहा होस् भनेर हामीहरूले यस गाउँलाई सीमानिर्धारण गरी आफूले बनाउन लगाएको श्रीराजविहारका चारै दिशा-बाट आएर बसेका भिक्षु संघलाई प्रतिपादन गरी आज्ञा जाहेर गर्नले सन्तोष भएका जुन यहाँ मल्लकर लागेका परिवारहरू बस्छन् तिनीहरूको मल्लकर घटाएर तपाईंहरूलाई निगाह गरियो ।]

यस कथन अनुसार उक्त श्रीराजविहार अहिदु कोट्ट गाउँमा सीमा निर्धारण गरी अंशुवर्माले आफूले बनाउन लगाएको हुन ले उक्त श्रीराजविहार अहिदु कोट्ट नामक गाउँ हाल गोकर्ण बालुवा गाउँ महाकालस्थानमा प्राप्त अभिलेखले यकिन हुन आउँछ । किनभने सो अभिलेख रहेको ठाउँमा चैत्यका अवशेष समेत पाइएका छन् । यसबाट पनि उक्त श्रीराजविहार रहेको ठाउँको अनुमान हुन्छ ।

मल्लकरको चर्चा

उक्त श्रीराजविहारमा बस्ने भिक्षु संघका लागि प्रतिपादन गरी आज्ञा जाहेर गर्नले सन्तोष भएका त्यस गाउँका परिवारलाई जुन मल्लकर लागेको छ त्यो मल्लकर घटाइदिएको छ भनी आदेश जाहेर गरेको उक्त अभिलेख हो । यो मल्लकरसम्बन्धी कुरा बृहानीलकण्ठ विष्णुपादुका फेदीको अभिलेख तथा धर्मस्थलीको अभिलेखमा एवं थानकोटको अभिलेखमा पनि परेको छ । त्यो कर कुनै प्राणी विशेषमा लाउने कर भन्ने इतिहासकारहरूको भनाइ छ । तर यस अभिलेखमा भिक्षु संघले लगाउने कर रहेछ भन्ने स्पष्ट छ । त्यो कर भिक्षु संघले अनियमित तरीकाले उठाउँथ्यो होला त्यसलाई नियमित तरीकाले कर लाग्ने आदेश जाहेर गरेको हुनाले नै त्यहाँका जनता सन्तुष्ट भएका छन् भनी उल्लेख भएको हो ।

बौद्धमङ्गलाचरणको कुरा

उक्त श्रीराजविहार बौद्ध भिक्षु बस्ने विहार भन्ने कुरा यस अभिलेखमा उल्लिखित मङ्गलाचरणले पनि स्पष्ट गर्छ । सो मङ्गलाचरण यस प्रकारको छ—

तैधातुकक्लेश तरुं स्परन्त-

चतुर्विधानासृतधीमुजेन ।

समूलमुन्मूल्यादिदेश मार्ग-

म्मोक्षस्य यस्तन्नमनादरेण ॥

[तैधातुकक्लेशसङ्घी ठूलो रूखलाई चतुर्विधानासृत बुद्धि-रूपी भुजाले जरैसहित उखेलेर जसले आदेश गरे त्यो मोक्षमार्गलाई आदर पूर्वक नमस्कार छ ।]

यस अभिलेखमा उल्लिखित तैधातुको अर्थ बौद्ध-सूत्रानुसार कामधातु रूपधातु आरोग्यधातुलाई बुझाउँछ ।

त्यस त्रैधातु रूपी वृक्षलाई चतुर्विधानासृत बुद्धि भन्नाले सौत्रान्तिक वैभाषिक योगाचार माध्यमिक गरी यी चार विधानमा आसृत बुद्धिरूपी भुजाले जरैदेखि उखेलेर जसले देशना गरे त्यस मोक्ष मार्गलाई नमस्कार गरिएको छ ।

बौद्धचतुर्विधानको कुरा

उक्त चतुर्विधान स्थवीरवाद र महासांघिकवादका मार्ग हुन् । त्यसमा सौत्रान्तिक र वैभाषिक स्थवीरवादका मार्ग हुन् भने योगाचार र माध्यमिक महासांघिकवादका मार्ग हुन् । बौद्ध नियमलाई शतप्रतिशत पालना गर्नुपर्छ भन्ने पक्ष स्थवीरवाद हुन् । स्थवीरवाद पनि दुई मतका छन् । एक थरीले संसार छैन निर्वाण छ भन्छन् भने अर्को थरीले संसार छ निर्वाण छैन भन्छन् ।

यस्तै महासांघिकवादमा पनि दुई मत छन् । एक थरीले संसार पनि छ निर्वाण पनि छ भन्छन् भने अर्को थरीले संसार पनि छैन निर्वाण पनि छैन भन्छन् । यो उनीहरूको आफना आफना सिद्धान्त हुन् ।

बोधिसत्त्वको देशना

उपर्युक्त चतुर्विधानासृतधी रूपी भुजाले त्रैधातु-कक्लेश रूपी वृक्षलाई समूत्र उन्मूलन गरेर बोधिसत्त्वले जुन देशना गरे त्यो देशना ४ थरी छन् । गृहस्थ उपासक उपासिकाको लागि गरेको देशनालाई देवतात्मक देशना भन्छन् । श्रावकयानीका लागि गरेको देशनालाई पञ्चस्कन्धात्मक देशना भन्दछन् । प्रत्येक यानीका लागि गरेको देशनालाई योगात्मक देशना भन्दछन् । महायानीका लागि गरेको देशनालाई शून्यात्मक देशना भन्दछन् । यो कुरा संवरोदयतन्त्रमा यसरी बताएको छ—

विनयसूत्रसर्वं च श्रावकश्चात्मदेशना

शून्यसूत्रं महाभाषं बोधिसत्त्वस्य देशना ।

योगिनी योगतन्त्रस्य रहस्यं बुद्धगोचरं

मन्दपुण्यानि सत्त्वानां देवतात्मक देशना ॥

(सम्बरोदयतन्त्र)

अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्

अंशुवर्माले व्यवहार गरेको प्रथम अभिलेखमा

उल्लिखित संवत् वृंगमतीको हो । त्यसमा संवत् २९ अंकित छ । यसलाई उत्तर लिच्छविकालको संवत् भन्दछन् । गोकर्ण वालुवा गाउँको अभिलेखमा संवत् ५३६ उल्लेख छ । यो संवत् पूर्व लिच्छविहरूले व्यवहार गरेको संवत्कै परम्पराको हो । काठमाडौं जयवहालको अभिलेखमा उल्लिखित संवत् ५३५ पनि पूर्व लिच्छविहरूले व्यवहार गरेको संवत् हुनाले यो ज्यावहालको अभिलेखलाई इतिहासकारहरूले शिवदेवको भनी अनुमान गरेका थिए । तर यो संवत् पछि ५३६ को अंशुवर्माको अभिलेख पाइएको हुनाले उक्त ज्यावहालको अभिलेख पनि अंशुवर्माकै हो भन्ने देखियो । यसरी अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्मा पूर्व लिच्छविकाल र उत्तर लिच्छविकालका दुवै थरी व्यवहार गरेको स्पष्ट छ ।

लिच्छविकालीन संवत्बारे पूर्व विचार

पूर्वलिच्छविकालको संवत्लाई शक संवत् र उत्तरलिच्छविकालको संवत्लाई शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् भनी इतिहासकारहरूले मानिआइरहेका थिए । त्यसको आधार सुमतितन्त्र भन्ने पुस्तक थियो ।

त्यसमा ग्रन्थकारले मानदेव संवत्को उल्लेख गरेका छैनन् । केवल पृष्ठिका टिप्पणीकारले कल्पना गरी थपेको कल्पित थियो । यस अनुसार अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्को कालनिर्धारण निम्न प्रकारले हुन्छ । जस्तै,

वृंगमतीको अभिलेखको संवत्को समय

$$१ + ४९८ + २६ = ५२८ \text{ शक}$$

गोकर्णको अभिलेखको संवत्को समय

$$\text{शक संवत् अनुसार} = ५३६ \text{ शक}$$

हुन आउँछ । तर गोकर्णको अभिलेखको संवत् ५३६ मा मिति द्वितीय पौष शुक्ल पञ्चम्याम् लेखिएको हुनाले संवत् ५३६ मा अधिमास रहेछ भन्ने स्पष्ट छ । तर शक ५३६ पौषमा अधिमास पर्दैन । शक संवत् ५३५ मा भाद्रमा र शक ५३८ मा वैशाखमा मात्र अधिमास पर्छ । यो कुरा मेरो हालै प्रकाशित लिच्छवि संवत्को परिचर्चा भन्ने पुस्तकमा परिशिष्टमा दिइएको केतकरको अधिमास सारणी हेरे थाहा हुन्छ । त्यसकारण पूर्वलिच्छविकालको

संवत् शक संवत् होइन भन्ने सिद्ध हुन्छ । जब पूर्व-
लिच्छविकालको संवत् शक संवत् होइन भन्ने सिद्ध भए-
पछि उत्तरलिच्छविकालको संवत् मानदेव संवत् भन्ने
स्वतः अशुद्ध हुन्छ ।

मेरो लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष अनुसार उक्त
संवत्को काल निर्धारण निम्न प्रकारले हुन्छ । जस्तै,
उत्तर लिच्छविकालको संवत् शक ४७४ कार्तिकमा

उठेको हुनाले वुंगमतीको अभिलेखको संवत् २६ जेष्ठको
 $४७५ + २९ = ५०४$ शक हुन्छ ।

पूर्वलिच्छविकालको संवत् पूर्व २२ मा चलेको हुनाले
गोकर्णको अभिलेखको संवत्

$५३६ - २२ = ५१४$ शक हुन्छ

शक ५१४ मा वैशाखमा अधिमास परेको छ । उक्त अधि-
मास सारणी हेरे थाहा हुन्छ । यसबाट उक्त श्रीराज-
विहारको व्यवस्था गरेको समय शक ५१४ भन्ने निश्चय
हुन्छ ।